

De Eerste Wereldoorlog⁽¹⁾

Pierre-Alain Tallier

1. Bibliografie

- AMARA (M.). *Des Belges à l'épreuve de l'Exil. Les réfugiés de la Première Guerre mondiale. France, Grande-Bretagne, Pays-Bas*. Brussel, 2008.
- BECKER (J.-J.), AUDOIN-ROUZEAU (S.), eds. *Encyclopédie de la Grande Guerre 1914-1918*. Parijs, 2004.
- DE SCHAEPDRIJVER (S.). *De Groote Oorlog. Het koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Amsterdam-Antwerpen, 1997 (Franse vertaling: *La Belgique et la Première Guerre mondiale*. Brussel, 2004).
- DE VOS (L.). *De Eerste Wereldoorlog*. Leuven, 1996.
- HIRSCHFELD (G.), KRUMEICH (G.), RENZ (I.), eds. *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*. Paderborn, 2003.
- HORNE (J.), KRAMER (A.). *German Atrocities. A History of Denial*. New Haven-Londen, 2001.
- JAUMAIN (S.) e.a., eds. *Une guerre totale? La Belgique dans la Première Guerre mondiale. Nouvelles tendances de la recherche historique*. Brussel, 2005.
- VON FALKENHAUSEN (L.). *Erinnerungen aus dem Weltkrieg, 1914-1918: General-Gouverneur in Belgien*. Z.p., z.j.
- VON KOHLER (L.). *Die Staatsverwaltung der besetzten Gebiete. Bd. 1. Belgien*. Stuttgart, 1927.
- LEFEVRE (P.), LORETTE (J.), eds. *België en de Eerste Wereldoorlog. La Belgique et la Première Guerre mondiale. Bibliografie - Bibliographie*. Brussel, 1987.
- MAJERUS (B.). *Occupations et logiques policières. La police bruxelloise en 1914-1918 et 1940-1945*. Brussel, 2007.
- PIRENNE (H.). *La Belgique et la guerre mondiale*. Parijs-New Haven, 1928.
- PIRENNE (J.), VAUTHIER (M.). *La législation et l'administration allemandes en Belgique*. Parijs, z.j.
- ROUSSEAU (X.), VAN YPERSELE (L.). *La patrie crie vengeance! La Répression des «inciviques» belges au sortir de la guerre 1914-1918*. Brussel, 2008.
- TALLIER (P.-A.), SOUPART (S.). *België en de Eerste Wereldoorlog: bibliografie. Deel 2 (werken uitgegeven van 1985 tot 2000) – La Belgique et la Première*

(1) Met dank aan de collega's die bereidwillig inlichtingen verschaften: Richard Boijen (†), José Gotovitch, Anne Godfroid, Els Herrebout, Jacques Lust, Eva Muys, Cyriel Vleeschouwers, Luc Vandeweyer, Hans Vanden Bosch, Michaël Amara en Cédric Devos.

- Guerre mondiale: bibliographie. Vol. 2 (travaux publiés de 1985 à 2000).* Brussel, 2001.
- VRINTS (A.). *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog.* Brussel, 2002.
- WENDE (F.). *Die belgische Frage in der deutschen Politik des Ersten Weltkrieges.* Hamburg, 1969.
- ZILCH (R.). *Okkupation und Währung im Ersten Weltkrieg. Die deutsche Besatzungspolitik in Belgien und Russisch-Polen, 1914-1918.* Goldbach, 1994.

2. Historisch overzicht

Tijdens de Eerste Wereldoorlog stond België, of althans het grootste gedeelte ervan, onder het gezag van een *Generalgouverneur* wiens verordeningen kracht van wet hadden. Voor het zogenaamde *Etappengebiet* (*grosso modo* de beide Vlaanderen tot aan het IJzerfront en een deel van Henegouwen en Luxemburg behoorde ook tot het *Etappengebiet*) was enkel de militaire overheid bevoegd. In dat *Etappengebiet* onderscheidde men dan nog een *Operationsgebiet* (de kuststreek) dat onder toezicht stond van de Duitse marine.

In het bestuur van de generaal-gouverneur werd een onderscheid gemaakt tussen het militair bestuur en het burgerlijk bestuur. Dat laatste stond onder leiding van een *Verwaltungschef* (ook: *Chef der Zivilverwaltung*). Het bestond uit acht afdelingen die aansloten bij de bestaande Belgische ministeries. De administraties van deze ministeries werkten trouwens onder het toezicht van de respectieve *Abteilungen*. We onderscheiden de afdelingen algemeen bestuur, financiën, onderwijs, handel en industrie, binnenlandse zaken en geneeskunde, justitie, landbouw en voedselvoorziening, bouw en openbare werken. In 1915 werden, naast de *Zivilverwaltung* en onder het directe gezag van de Generaal-gouverneur, een *Politische Abteilung* en een *Bankabteilung* opgericht. De *Politische Abteilung* die voortsproot uit de eerste afdeling van de *Zivilverwaltung*, namelijk de afdeling *Allgemeine Verwaltung*, bevatte onderafdelingen voor diplomatie, binnenlandse zaken, economische zaken en pers. Zij zou zich onder meer inlaten met de Vlaamse kwestie en de zogenaamde *Flamenpolitik*.

Op het vlak van de provincies werden de gouverneurs vervangen door *Militär-gouverneure* geflankeerd door *Präsidenten der Zivilverwaltung*. De provincieraden en de bestendige deputaties werden niet expliciet afgeschaft. Omdat de provincieraden echter weigerden in buitengewone zittingen de oorlogsbelasting te stemmen, werden hun bevoegdheden overgedragen aan de voormelde Duitse gezagsdragers op provinciaal vlak. Hetzelfde geschiedde met de bevoegdheden van de bestendige deputaties die van mening waren dat zij hun mandaat enkel aan de provincieraden ontleenden. In de plaats van de arrondissementcommissarissen traden *Kreischefs* aan, bijgestaan door *Zivilkommissäre*. Aan de gemeentelijke bestuursorganen werd in principe niet geraakt. Het gemeentebestuur van Gent en dat van Tienen werden echter wel afgezet en vervangen door Duitsers en/of activisten. Daarnaast was er wel een actieve benoemingspolitiek van “deutschfreundlichen” overal waar er burgemeesters wegvielen.

Op initiatief van de activisten en met goedkeuring van de Duitse bezetter werd op 4 februari 1917 de Raad van Vlaanderen opgericht, een soort raadgevend parlement dat eerst de bestuurlijke scheiding uitriep om in het begin van 1918 Vlaanderen volledig zelfstandig te verklaren. Daarna werd deze “eerste” Raad door de Duitsers ontbonden en werd er een “tweede” Raad geïnstalleerd. Het besluit van de administratieve scheiding had de splitsing van vele ministeries in Vlaamse en Waalse administraties tot gevolg. Ook de Duitse burgerlijke administratie paste zich aan door de benoeming van een *Verwaltungschef für Flandern* en een *Verwaltungschef für Wallonien*.

Zoals bekend week de Belgische regering uit naar Sainte-Adresse (nabij Le Havre) om van daaruit de strijd verder te zetten. Het hierdoor ontstane vacuüm werd deels opgevuld door het Nationaal Hulp- en Voedingscomité (NHVC of kortweg het comité). Met de hulp van de *Commission for Relief in Belgium* (CRB) verzekerde het comité de bevoorrading van de Belgische bevolking die vanaf de eerste weken van de oorlog geconfronteerd werd met grote voedseltekorten. Het NHVC was een private hulporganisatie, opgericht door een aantal bekende politici, bankiers en industriëlen, en werd geleid door Emile Francqui. Het comité werd wel eens vergeleken met een voorlopige of interim-regering. Na de intrede van de Verenigde Staten in de oorlog werd de rol van de CRB overgenomen door het Spaans-Nederlands Comité.

Wat de uitgeweken Belgische administratie betreft, werden in Le Havre een aantal ministeries opgericht. Ook in Groot-Brittannië en Nederland functioneerden een aantal (semi-)officiële Belgische organismen.

3. Archieven

Een *Overzicht van de archieven betreffende de Eerste Wereldoorlog in België en Belgisch Congo* wordt momenteel voorbereid door het Algemeen Rijksarchief. De publicatie is voorzien voor begin 2010. Tot zolang zal de onderzoeker het moeten stellen met de volgende twee publicaties die reeds een blik op het brede scala aan oorlogsarchieven bieden:

TALLIER (P.-A.), BOIJEN (R.), eds. *La Belgique et la Première Guerre mondiale. Etat des sources - Etat de la recherche. Actes du colloque des 8 et 9 novembre 2001. België en de Eerste Wereldoorlog. Bronnen - Stand van het onderzoek. Acta van het colloquium van 8 en 9 november 2001*. Brussel, 2002.
Etat de l'ouverture à la recherche. XII. Département I. Archives de la Première Guerre mondiale et fonds associés. 2e édition corrigée et mise à jour. Brussel, 2002.

3.1. De Duitse bronnen

De geschiedschrijver van de Eerste Wereldoorlog kan, in tegenstelling tot de historiograaf van de Tweede Wereldoorlog, geen gebruik maken van uitgebreide ambtelijke archieven van de bezetter. Duizenden dossiers van de Generaalgouverneur die te Potsdam in het *Heeresarchiv* werden bewaard, zijn tijdens de bombardementen van de Tweede Wereldoorlog vernietigd.

In het archief van het *Reichsministerium des Inneren*, bewaard in het *Bundesarchiv* Berlijn, treffen we een aantal stukken aan van het generaal-gouvernement. Een eerste overzicht van het materiaal biedt het artikel van:

GOTOVITCH (J.). Quelques sources d'histoire de Belgique pendant la Première Guerre mondiale à Potsdam et Merseburg, in *HKCG*, 1967, p. LXXVII-XC.

Dit kan aangevuld worden met de privé-archieven van Konrad Beyerle (medewerker van de *Politische Abteilung*), Carl Von Lumm (*Generalkommissar für die Banken*) en de *Sammlung Benker* (over de aanhechting van Eupen-Malmedy). Militaire historici vinden materiaal over de Duitse operaties in België in het *Bundesarchiv-Militärarchiv* in Freiburg-im-Breisgau (vooral over de rol van de Duitse marine), in het *Hauptstaatsarchiv* Stuttgart (archieven van het Duitse 4^e leger), in het *Bayerisches Hauptstaatsarchiv* te München (archieven van het Duitse 6^e leger), in het *Hauptstaatsarchiv* Dresden (archieven van de Saksische troepen) en in het *Hauptstaatsarchiv* Karlsruhe (voor de troepen uit Baden).

Daarnaast kunnen we nog wijzen op het belang van het archief van het *Auswärtiges Amt* in Berlijn. Daarin treft men onder andere de rapporten van de *Politische Abteilung* aan die naar het Duitse Ministerie van Buitenlandse zaken werden verzonden. Een exhaustief overzicht van deze bronnen vinden we in:

HERREBOUT (E.). *Quellen zur Geschichte Belgiens im politischen Archiv des auswärtigen Amtes in Berlin*. Brussel, 2008.

Een groot deel van deze documenten is via microfilm beschikbaar in het Algemeen Rijksarchief en in de universiteiten van Gent, Leuven, Brussel en Luik:

FNRS (Commission inter-universitaire des microfilms). *Inventaire des documents de la Wilhelmstrasse (archives du ministère allemand des affaires étrangères, en dépôt en Angleterre), concernant l'histoire de Belgique (1867-1920)*. Brussel, 1959.

In de vele gidsen die Els Herrebout de laatste jaren redigeerde over de Belgisch-Duitse betrekkingen kan bijkomende informatie gevonden worden:

HERREBOUT (E.). *Quellen zur Geschichte der deutschsprachigen Gemeinschaft in ausländischen Archiven. Band I-V*. Brussel, 1993-1994.

HERREBOUT (E.). *Quellen zur Geschichte der deutsch-belgischen Beziehungen in den belgischen Staatsarchiven (mit Hinweisen auf Archivgut deutscher Provenienz) (1830-1962). Ergänzt mit Quellen aus den Archiven des Ministeriums für Auswärtige Angelegenheiten, des Verteidigungsministeriums sowie des CEGES / SOMA in Brüssel*. Brussel, 2008.

Het *Staatsarchiv* in Eupen ten slotte bewaart diverse officiële bestanden van de zgn. Oostkantons toen die nog tot het Duitse Keizerrijk behoorden:

PAULS (A.), HERREBOUT (E.). *Das Archiv des Kreises Eupen (1815-1921)*. Brussel, 1994.

Een aantal Duitse archieven die als oorlogsbuit in beslag werden genomen, berusten momenteel in het Algemeen Rijksarchief (ARA) (Duits Bureau van de gevangenis van Sint-Gillis; *Kaiserliches Deutsches Telegraphenamnt*), in het Rijks-

archief Gent (*Kommandantur* Maldegem), in het Rijksarchief Antwerpen (*Südost-Abschnitt* Lier) en in het Rijksarchief Aarlen (*Etappenkommandatur* Aarlen). Deze bestanden maakten vroeger deel uit van een veel groter archiefgeheel dat tijdens de Tweede Wereldoorlog geroofd werd door de *Archivschutz*. Deze archieven gingen vermoedelijk grotendeels verloren. Enkele bestanden werden echter op hun beurt in beslag genomen door de Russische troepen. Zo berust een deel van het archief van de *Generalgouverneur in Belgien* momenteel in Moskou:

GOTOVITCH (J.). Découvertes dans les archives russes et à Potsdam, in *BTNG*, 1992, nrs. 1-2, p. 236.

In het Algemeen Rijksarchief bewaart men eveneens een aantal archieven van organisaties die door de bezetter opgericht of gecontroleerd werden om de bevoorrading te verzekeren: Kolenvverdeeling voor Vlaanderen, Bond der boterhandelaars en botervoortbrengers van Brabant, Vereenigde oliefabrieken,

3.2. De Belgische bronnen

3.2.1. De Raad van Vlaanderen

De archieven van dit – achter de schermen door de Duitsers gemanipuleerde – pseudo-parlement worden eveneens in het ARA bewaard. Een herwerkte inventaris zal binnenkort verschijnen. Daarnaast bevinden zich heel wat archieven van activisten in het AMVC-Letterenhuis en het ADVN te Antwerpen.

3.2.2. Koning Albert en Koningin Elisabeth

In het Archief van het Koninklijk Paleis treffen we het archief van het kabinet van de Koning uit 1914-1918 aan. Er bestaat een onuitgegeven inventaris. Dit archief bevat briefwisseling en ook kopieën van documenten die door ministeries en het hoofdkwartier van het Belgisch leger ter informatie aan de koning werden overgemaakt. Verder herbergt dit bestand tal van documenten m.b.t. de hulp aan oorlogsslachtoffers, eerbetuigingen (onder diverse vormen) aan het vorstenpaar. Ook de archieven van de verschillende secretariaten van de Koning en de Koningin moeten geraadpleegd worden, maar deze beslaan uiteraard niet alleen de oorlogsjaren.

3.2.3. De Belgische regering

De notulen van de Ministerraad vanaf 1916 zijn raadpleegbaar op de website van het Rijksarchief. In het archief van de Ministerraad uit het interbellum berusten een aantal dossiers betreffende de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. De privé-archieven van verschillende ministers vormen hierbij een mooie aanvulling.

3.2.4. De ministeries

3.2.4.1. Buitenlandse zaken

Bij de bespreking van de archieven van het Ministerie van Buitenlandse zaken kunnen we naast de algemene politieke correspondentie gewag maken van een

aantal thematische collecties m.b.t. de Eerste Wereldoorlog. Vermelden we in de reeks politieke documenten de dossiers over bilaterale en multilaterale betrekkingen met als deelthema “oorlog” en in de reeks collecties het zogenaamde «classement B» waarin een hoofding «Oorlog 1914-1918» (diverse landen en de oorlog, activisme, vrede, ontwapening van Duitsland, herstelbetalingen), “Belgische delegatie in Versailles” en “Intergeallieerde Commissie voor het Rijnland” (Duitse herstelbetalingen).

Het ARA beheert de archieven voortgebracht door de ambassades, gezantschappen en consulaten in het buitenland tijdens de oorlog:

TALLIER (P.-A.). *Archives de la Guerre. Série d'inventaires IV: Documents et archives transmis par les consulats et légations de Belgique à l'étranger*. Brussel, 2000.

Zij betreffen voornamelijk de Belgische propaganda in het buitenland en de oprichting van talloze hulpcomités voor de Belgische vluchtelingen, soldaten, krijgsgevangenen, weduwen en wezen. Ook de archieven van enkele instanties die opgericht, gefinancierd of gecontroleerd werden door het Ministerie van Buitenlandse zaken zijn hier raadpleegbaar, o.a. van het Belgisch Documentair Bureau en van het Office belge “Patrie et Liberté”:

Inventaire des archives du Bureau Documentaire Belge (1915-1920). Brussel, 1994.

SYMOENS (B.), TALLIER (P.-A.). *Inventaris van de documentatie (uittreksels van de internationale pers) van het Office Belge “Patrie et Liberté” te Den Haag, 1914-1920*. Brussel, 2008.

3.2.4.2. Defensie

Een deel van het legerarchief over de Eerste Wereldoorlog werd in 1940 vernield. Andere stukken raakten via Duitse en daarna Sovjet-beslagname in Moskou verzeild. Betreffende de Belgische archieven in Moskou, zie onder meer:

NAMAZOVA (A.S.). Guide des documents relatifs à l'histoire de Belgique conservés dans les archives des institutions publiques de Moscou (1778-1940), in *HKCG*, 2005, p. 273-370.

Het betreft de fondsen 185 (Ministerie van Defensie, bevat ook archief van de eenheden en archiefstukken verzameld door de Historische Dienst van het Leger, o.a. documenten die betrekking hebben op de operationele geschiedenis van het leger sinds 1914. Specifiek voor 1914-1918 vinden we er stamboekjes, archieven van het militair vliegwezen, bataljonsbevelen en velddagboeken terug, evenals een collectie van reglementen en overheidsuitgaven), 1722 (Belgisch bezettingsleger in de Ruhr) en 12 (Krijgsraad van Brussel). Deze archieven zijn nu terug in België, geïnventariseerd en in het zogenaamde Ruslandfonds toegankelijk in het Legermuseum.

Verder treft men in het Legermuseum talrijke openbare archiefbescheiden aan over 1914-1918. In het fonds “Eerste Wereldoorlog” vindt men officiële regimentsdagboeken en andere documenten van eenheden, maar ook Duitse bezettingsdocumenten en documenten m.b.t. Belgische ambassades en consulaten in het buitenland en hulp- en krijgsgevangenencomités:

VERHAEGHE (J.). Documenten over Belgen die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Duitsland gevangen waren of in neutrale landen geïnterneerd, in *Belgisch Tijdschrift voor Militaire Geschiedenis*, 1982, p. 745-749.

Naast dit fonds wijzen we nog op de bestanden “Belgische militaire aanwezigheid in het buitenland” en “militaire kerkhoven”. Ten slotte vinden we hier ook archieven afkomstig van een aantal (hoge) militairen zoals Bansart, Dothey, Selliers de Moranville, de Witte de Haelen, Leman, enz.:

BOIJEN (R.). *Inventaris van het archieffonds Personalia I*. Brussel, 1981.

De individuele dossiers van de Belgische soldaten worden nog steeds bewaard door de Afdeling Notariaat van het Belgisch leger (de oude dienst van het Stamboek) in het Koningin Elisabeth-kwartier in Evere. Volledigheidshalve signaleren we dat er een klein bestand van het Ministerie van Oorlog bewaard wordt in het ARA.

3.2.4.3. Andere ministeries

Ook een aantal bestanden en series van het Ministerie van Binnenlandse zaken (ARA) houden verband met de Eerste Wereldoorlog: het zogenaamde Oud Fonds, de serie militievergoedingen, de schoolkolonies in Frankrijk en Zwitserland en de officiële vluchtelingencomités in Frankrijk, Groot-Brittannië en Nederland. Voor de wederopbouw kan een beroep gedaan worden op de rijke archieven van de Dienst der Verwoeste Gewesten.

DEPOORTERE (R.). *Inventaire des archives du ministère de l'Intérieur. Première série (ancien fonds)*. Brussel, 1995.

AMARA (M.). *Inventaire des archives du Ministère de l'Intérieur au Havre relatives aux Colonies scolaires belges en France et en Suisse 1914-1919*. Brussel, 2008.

NOTEBAERT (A.) e.a. *Inventaris van het archief van de Dienst der Verwoeste Gewesten*. Brussel, 1986-1995, 8 dln.

Wat het Ministerie van Financiën betreft, is bronnenmateriaal terug te vinden in de algemene bestanden:

COSEMANS (A.). *Ministère des Finances. Anciens fonds. Nos 1-229, 404-614 (1830-1932)*. Brussel, 1989.

COSEMANS (A.). *Ministère des Finances. Anciens fonds. Nos 615-804 (1914-1922)*. Brussel, 1989.

VROOM (M.). *Ministère des Finances. Secrétariat général 1914-1945*. Brussel, 1992.

Het grootste gedeelte betreft de archieven van de sekwestroperatie die na de oorlog doorgevoerd werd (over de archieven van de talrijke gesekwestreerde bedrijven, zie verder).

Voor het Ministerie van Justitie kunnen de volgende archiefvormers aangestipt worden. De Commissie tot onderzoek van de schendingen van het volkenrecht:

VANNERUS (J.). *Inventaire des archives de la Commission d'enquête sur la violation des règles du droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre (1914-1926)*. Brussel, 2001.

Verder vermelden we ook de verschillende militaire auditoraten, de Krijgsraden en Krijgshoven (archieven grotendeels bewaard in het Rijksarchief Anderlecht) en de Rechtbanken en Hoven voor Oorlogsschade (verspreid over de verschillende Rijksarchieven). De dossiers i.v.m. de vergoeding van “schade aan personen” worden beheerd door de Dienst voor de Oorlogsslachtoffers.

Wie sociaaleconomische thema's wil onderzoeken, kan een beroep doen op de archieven van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid. Verder werden diverse organisaties opgericht om de vluchtelingen en de economie te ondersteunen: Belgisch Comité, Enquêtecommissie en Economische Raad (allen in Den Haag), afdelingen in Den Haag en Londen van de Comptoir national pour la reprise de l'activité économique, Commisariaat-generaal van de Belgische regering in Londen, enz.:

TALLIER (P.-A.). *Archives de la guerre. Série d'inventaires 6. Fonds d'archives relatifs aux organismes mis en place par le gouvernement belge en vue de favoriser la restauration économique du pays et le redémarrage du commerce et de l'industrie. 1915-1919*. Brussel, 2002.

De naoorlogse archieven van het Verdelingsbureau voor Duitse steenkolen en van de Commissie voor de Herstelbetalingen mogen niet onvermeld blijven:

DEPOORTERE (R.). *Commission des Réparations (1918-1931)*. Brussel, 1988.

Ten slotte wijzen we nog op het rijke archief van het bestuur van het zeewezen: VLEESCHOUWERS (C.). *Inventaris van het Archief van het Bestuur van het Zeewezen 1830-1976*. Brussel, 1979.

3.2.5. Provincies, gemeenten, ...

In principe bewaren de Rijksarchieven in de Provincies de archieven van de provincies en van de gemeentebesturen. Men kan uiteraard ook terecht in de respectievelijke provinciale en gemeentelijke archiefdiensten. Omdat de gemeenteraden gedurende de oorlogsjaren actief bleven, kunnen de verslagen van de gemeenteraadszittingen, de jaarlijkse verslagen, enz. gebruikt worden. Daarnaast herbergen de gemeentearchieven ook de correspondentie met de bezettende overheid, de omzendsbrieven en instructies, documenten m.b.t. inbeslagnemingen, opeisingen en leveringen, lijsten van voorraden, van vee en paarden, documenten m.b.t. weggevoerden en vluchtelingen, documenten afkomstig van de lokale Comités voor hulp en voeding, stukken m.b.t. oorlogsschade, enz.

De archieven van de arrondissementcommissariaten en provincies hebben op dezelfde onderwerpen betrekking. Hier vinden we ook dossiers m.b.t. het gedrag van het politiek en administratief personeel op gemeentelijk vlak. De uitgave van de *Bestuursmemorialen* van de provincies werd tijdens de oorlogsjaren verder gezet. Voor zover de provincieraden normaal functioneerden, kan men ook gebruik maken van de gepubliceerde verslagen van hun zittingen en van de jaarverslagen.

3.2.6. *Privé-archieven*

Met betrekking tot de Eerste Wereldoorlog zijn er talloze privé-archieven bewaard in het ARA, KADOC, het AMSAB-ISG, het Liberaal Archief, het ADVN, het CARHOP, het Institut Émile Vandervelde, In Flanders Fields Museum, enz. De rijke archieven van de universiteiten en van de bisdommen laten we buiten beschouwing. We bieden hieronder een niet-exhaustief overzicht van de particuliere archieven, van de archieven van hulporganisaties en verenigingen en van de bedrijfsarchieven.

3.2.6.1. Particuliere archieven

Onderzoekers doen er ook goed aan de volgende particuliere bestanden, die zich uiteraard niet tot de jaren 1914-1918 beperken, te raadplegen: Charles de Broqueville, Eugène Goblet d'Alviella, Henry Carton de Wiart, Henri Jaspar, Prosper Poulet, Jules Renkin, Georges Helleputte, François Schollaert, Léon van Der Elst, Albert Henry, enz.

3.2.6.2. Hulporganisaties en verenigingen

De belangrijkste hulporganisaties waren ongetwijfeld de hulp- en voedingscomités. De archieven van de Provinciale Hulp- en Voedingscomités berusten in de diverse Rijksarchieven. In een aantal gevallen bestaat er een uitgegeven toegang, bijvoorbeeld:

BETERAMS (G.). *Inventaris van de archieven van het Nationaal Komiteit voor Hulp en Voeding. Provincie Antwerpen*. Brussel, 1970.

De archieven bewaard in het ARA worden geïnventariseerd. Over de CRB:

COSEMANS (A.). *Inventaire des archives de la «Commission for Relief in Belgium» et du «Comité Hispano-Néerlandais»*. Brussel, 2000.

Het eigenlijke archief van de CRB wordt bewaard door het *Hoover Institution on War, Peace and Revolution* in Stanford (California). Dit enorme archief werd echter gemicrofilm en het Leuvense universiteitsarchief kreeg kopieën.

We wijzen ook op het belang van de archieven van de zogenaamde “Vaderlandse diensten” die informatie bevatten over de activiteiten van het verzet in België. Hier treffen we rijke informatie aan over de inlichtingen-, sabotage- en ontsappingsnetwerken. Ten slotte zijn er nog de archieven van het Rode Kruis, van de verschillende lokale hulpcomités (Aide au Village, Œuvre d'assistance du barreau de Bruxelles, Œuvre d'aide et de protection aux sans logis de Saint-Gilles, ...) en van de kantoren in Brussel, Luik en Mechelen van het Belgisch Inlichtingsbureau voor Krijgsgevangenen en Geïnterneerden.

3.2.6.3. Bedrijfsarchieven

Ten eerste wijzen we op het belang van de archieven van de Société Générale de Belgique (in het ARA). Deze onderneming deed immers dienst als emissiebank. Naast de gekende bedrijfsarchieven (zie het hoofdstuk over de ondernemingen) bleven er in de Rijksarchieven ook volumineuze archieven bewaard van de Duitse bedrijven die na de oorlog onder sekwestering geplaatst werden. Vooral de financiële

sector komt aan bod (banken, verzekeringmaatschappijen en wisselagenten zoals Deutsche Bank, Balser, Allianz, Victoria, enz.). Ook de energie-, de staal- en de confectiesector zijn goed vertegenwoordigd (zie de vele inventarissen van Kristof Carrein, Sébastien Soyez, Frédéric Romano en Chantal Vancoppenolle).

3.3. De Franse, Engelse, Nederlandse, Amerikaanse, ... archiefbronnen

De buitenlandse bronnen zijn zeer talrijk, divers en verspreid. Duitsland werd reeds vermeld. Ook in Nederland en in Groot-Brittannië zijn er archiefstukken over België en de opvang van de vluchtelingen te vinden. Voor Frankrijk zie bijvoorbeeld:

TALLIER (P.-A.). *Stage technique internationale d'archives à Paris. 5 avril au 21 juin 2000. Rapport sur l'état de l'ouverture à la recherche des archives relatives à la Première Guerre mondiale conservées aux Archives nationales, à Vincennes et au Ministère des Affaires étrangères*. Brussel, 2001.

In Nederland werd tijdens de oorlog een groot aantal Belgische militairen geïnterneerd. Ook in Zwitserland (archief van het Internationaal Comité van het Rode Kruis), in Spanje (archief van Markies de Villalobar) en in de Verenigde Staten (archieven en collecties van het *Hoover Institution on War, Peace and Revolution*) worden bronnen in verband met België bewaard.

Dankzij de inspanningen van de Commissie voor de Oorlogsarchieven werd een groot aantal buitenlandsearchieven geschonken aan de Belgische staat. Zo heeft Groot-Brittannië bijvoorbeeld dearchieven van het *Central Register of War Refugees* in Londen overgedragen. Zij werden onlangs ontsloten in het ARA:

SYMOENS (B.). *Inventaris van het archief van "The Central Register of War Refugees"*. Brussel, 2008.

Talrijke kleine archiefbestanden volgden dezelfde weg. Op deze wijze beheert het ARA nuarchieven van allerhande hulporganisaties voor vluchtelingen, oorlogswezen, soldaten, geïnterneerden, krijgsgevangenen uit Frankrijk, Nederland, Groot-Brittannië en Zwitserland. We citeren de belangrijkste:

- Voor de vluchtelingen: Tijdelijk Bijstandswerk voor de Belgische vluchtelingen in Frankrijk; Belgisch Comité van de Loiret en Algemene Raad van de Belgische vluchtelingen in de Loiret; Comité van de Belgische Werken in Sas van Gent; Belgenkring Sluiskil; Belgisch Comité in Sluis; Belgisch vluchtelingencomité in Tilburg; War Refugees Committees in England; Belgian Refugees Local Committee Goole; Belgian Relief Fund in London; Belgian Relief Committee in London; Belgian Refugees Committee in Bristol; Cardiff War Relief Committee; Belgian Relief Fund in Middlesbrough; Belgian War Relief Committee in San Francisco; Relief Work for the Victims of the War in Belgium, enz.
- Voor de militairen, gewonden, krijgsgevangenen en geïnterneerden: Foyer du soldat belge in Lourdes; Le shilling pour la chaussette du soldat in Londen; Internationaal Liefdewerk voor Gewonden en Krijgsgevangenen in Maastricht; Belgische Middendienst voor de Krijgsgevangenen; Hulpbureau voor de Krijgsgevangenen in Bern; Centraal Hulpcomité voor de

Belgische Geïnterneerden in Zwitserland, Tewerkstellingsdienst voor de Belgische Geïnterneerden in Lausanne; Belgisch Bureau in Lausanne; Dienst voor de Geïnterneerden van het Belgisch Gezantschap in Bern; Hulpcomité voor de Belgische Geïnterneerden in Lausanne; Vaderlandslievende Unie voor Geïnterneerden en Krijgsgevangenen in Genève (zie de inventarissen opgemaakt door Hans Vanden Bosch).

- Voor de kinderen en wezen: Œuvre “La Santé de l’Enfance” in Den Haag, Belgian Fund in Johannesburg, ...

4. Officiële publicaties

Tijdens de Eerste Wereldoorlog publiceerde de bezettende overheid het officiële

Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens. Wet- en Verordnungsblad voor de bezette streken van België. Bulletin officiel des lois et arrêtés pour le territoire belge occupé. Brussel, 5 september 1914-28 december 1917.

Vanaf januari 1918 kregen Vlaanderen en Wallonië een afzonderlijke publicatie toebedeeld:

Gesetz- und Verordnungsblatt für Flandern. Enthält die Gesetze, Verordnungen und Bekanntmachungen. Wet- en verordnungsblad voor Vlaanderen. Brussel, 3 januari 1918-9 november 1918.

Gesetz- und Verordnungsblatt für Wallonien. Bulletin officiel des lois et arrêtés pour la Wallonie. Namen, 3 januari 1918-5 november 1918.

De Duitse verordeningen werden eveneens gepubliceerd in:

HUBERICH (C.), NICOL-SPEYER (A.). *Deutsche Gesetzgebung für die okkupierte Gebiete Belgiens.* Den Haag, 1915-1918.

Nuttig is ook het *Verwaltungsbericht des Verwaltungschefs bei dem Generalgouverneur in Belgien.* Berlijn, 1915.

Na de oorlog werden verschillende brochures uitgegeven:

Les avis, proclamations et nouvelles de guerre allemandes affichés à Bruxelles pendant l’occupation. Elsene, z.d., 36 dln.

5. Bronnenpublicaties

We vestigen ten slotte de aandacht op een aantal bronnenpublicaties m.b.t. de Eerste Wereldoorlog. *Les archives du Conseil des Flandres, publiées par la Ligue nationale pour l’unité belge.* Brussel, z.j. (veel archiefstukken van de Raad van Vlaanderen werden hier in het Frans vertaald).

Ook de rapporten van het hoofd van de *Politische Abteilung* in Brussel werden intussen uitgegeven:

AMARA (M.), ROLAND (H.). *Gouverner en Belgique occupée. Oscar von der Lancken-Wakenitz. Rapports d’activité 1915-1918.* Brussel, 2004.

De werkzaamheden van de Commissie tot onderzoek van de schendingen van het volkenrecht waren de aanleiding tot de uitgave van uitgebreide rapporten waarin originele stukken werden opgenomen:

Commission d'enquête sur les violations des règles du droit des gens, des lois et des coutumes de la guerre. *Rapports et documents d'enquête*. Brussel-Luik, 1922-1923, 6 dln.

De laatste jaren worden inspanningen gedaan om oorlogsdagboeken uit te geven. Zij vormen immers een eersterangsbron om het dagelijks leven van individuen of groepen te bestuderen. De recentste zijn:

DE SCHAEPDRIJVER (S.). *"We who are so cosmopolitan": The War Diary of Constance Graeffe, 1914-1915*. Brussel, 2008.

MAJERUS (B.), SOUPART (S.). *Journal de guerre de Paul Max. Notes d'un Bruxellois pendant l'occupation (1914-1918)*. Brussel, 2006.

LOVELING (V.), VAN PETEGHEM (S.). *Oorlogsdagboeken 1914-1918. Een vrouw vertelt haar Eerste Wereldoorlog*. Antwerpen, 2005 (de volledige editie is beschikbaar op de website van de KANTL).

Over de toestand in Belgisch Congo raadplege men:

VANTHEMSCHE (G.). *Le Congo belge pendant la Première Guerre mondiale. Les rapports du ministre des Colonies Jules Renkin au roi Albert Ier (1914-1918)*. Brussel, 2009.